

E. ALBRECHTAS

APIE KALBOS RYŠĮ SU VISUOMENE *

Komunikatyvinę žmonių veiklą reguliuoja specifiniai dėsningumai, kurie kyla iš bendrų visuomenės raidos dėsnų. Ką galima pasakyti apie ryšį tarp bendrų visuomenės vystymosi dėsnų ir specifinių kalbinės komunikacijos dėsningumų? Marksas yra pareiškęs šiuo klausimu keletą pamatinių minčių, kurioms, deja, nebuvo skiriamas pakankamas dėmesys. Kad reikia atskleisti kalbos vystymosi dėsningumus kalbos ir visuomenės ryšio požiūriu, gerai suprato jau Vilhelmas fon Humboltas,— tai rodo jo veikalas „Apie žmogaus kalbos sandaros skirtumus ir jos įtaką žmonių giminės dvasiniam vystymuisi“ (1896)¹. Toli gražu nėra pasenę ir Engelso darbai kalbos klausimais, ypač atsižvelgiant į slypintį juose reikšmingą mūsų temai turinį. Tuose darbuose, remiantis konkrečia istorine lingvistine medžiaga, išryškinamas ryšys tarp skirtingų kalbos lygmenų. Kalboje mes išskiriame semantinį, sintaksinį, morfologinį ir fonologinį lygmenis. Jie sudaro kalbos sistemą, kuri pasireiškia struktūros ir funkcijos vienybe. Klausimas, kiek sistemos struktūra yra determinuojama jos komunikatyvinių ir kognityvinių funkcijų vienybės bei tam tikros visuomenės išsivystymo būsenos, kurioje ji konkrečiai reiškiasi atskiromis natūraliomis kalbomis, šiandien, kaip ir anksčiau, yra plačiai diskutuojamas.

Marksistai vieningai pripažįsta, jog ši dviguba kalbos sistemos determinacija yra pakankamas pagrindas tam, kad atsirastų daugybė kalbų (įskaitant jų dialektus, sociolektus ir funkcinius stilius) bei tam, kad tos kalbos kistų. Šia dviguba determinacija ir skiriasi marksistinė-lenininė dėsnio sąvokos analizė lingvistikoje nuo struktūralistinės. Tačiau, mėgindami pateikti kalbą kaip sistemą, struktūralizmo pagrindu

* Iš vokiečių kalbos vertė R. Pavilionis.

¹ Zr. *Wilhelm von Humboldt. Über die Verschiedenheit des menschlicher Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistigere Entwicklung des Menschengeschlechtes, Facsimile-Druck nach Dummerls Original — Ausgabe, 1836. Bonn, Hannover, München, 1968, S. 202.*

dėjai (Sosiūras, Trubeckojus, Jakobsonas ir kiti) žengė svarbų žingsnį, tirdami dėsningus kalbos ryšius².

Vis dėlto struktūralistai apsiribojo vien tik klausimais apie reliatyvią kalbos autonomiją. Kad šie klausimai turi pagrindo, pabrėžė dar Engelsas laiške Blochui³. Sosiūro akcentuotas požiūris į kalbą kaip į sistemą turėjo istorinę reikšmę. Jau 1870 m. Ž. Boduenas de Kurtenė, tirdamas kalbas, panaudojo funkcijos sąvoką. Jis pastebėjo, kad fonetinės opozicijos atlieka prasmės diferencijavimo funkciją. Tačiau tiktai 1928 m. Tarptautiniame lingvistų kongrese Hagoje buvo nuskaitytas fonologinės analizės ir visaapimančio fonologinės sistemos traktavimo būtinumas. Nors pripažįstama, kad metodologiškai teisinga nuostata „į kiekvieną fonetinį pakeitimą žiūrėti kaip į funkciškai determinotą įvykį visos sistemos požiūriu“ (Trubeckojus)⁴, bet dar neprieinama sampratos, kad kalbos sistema determinuoja visuomenės varomosios jėgos.

Struktūralizmas atmeta tokį istorinį požiūrį į kalbos reiškinį analizę, o tuo pačiu ir istoriją, todėl jis tampa konkretaus mokslinio lingvistinio tyrinėjimo kliūtimi. Struktūralizmo teiginys, jog esą, istorija nepaklūsta griežtiems struktūriniam dėsningumams ir išeina už mokslo ribų, grindžiamas neopozityvizmu, kuriame, kaip ir struktūralizme, struktūra ir visuomenė, taip pat struktūra ir istorija sudaro neišsprendžiamą prieštaravimą.

Nepaisant šio trūkumo, fonologijos pagrindėjas Trubeckojus teisingai pripažįsta, kad kalbos fonetinės struktūros dėsniai negali būti pavertti fonetika lyg koku gamtamokslu. Tačiau Trubeckojaus darbuose mes randame istorinio traktavimo, kurį galėtume laikyti tokio požiūrio išdava, nors šią mintį aiškiai išreiškė jau Kurtenė⁵. Kokia sudėtinga yra kalbos sistemos determinacija, rodo diskusijos apie vidinių ir išorinių veiksnių sąveiką kalbos raidos procese. Abstrakčios struktūros — formalizavimo, atliekamo dabartinės logikos ir matematikos priemonėmis (nepaprastai naudingo ir būtino), rezultatai — dar neleidžia suprasti kalbinių lygmenų ir kalbos sistemos vystymosi proceso, jei nėra išanalizuota reikšmingų veiksnių dialektika, kaip antai vidinių ir išorinių ryšių dialektika, perėjimas iš kiekybinių į kokybinius pakeitimus, būtinumo ir atsitiktinumo dialektika ir, pirmiausia, prieštaravimų dialektika. Vienas visą kalbos sistemą apibūdinančių momentų

² Žr. Plg. Grezki M. W. Hauptprobleme des Strukturalismus und deren Losungsebenen (Kritische Abriss). Kn.: Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge. Heft 12, 1974.

³ Žr. MEW, Bd. 37, Berlin, 1967, S. 464.

⁴ Žr. Arens Hans. Sprachwissenschaft. Der Gang ihren Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Freiburg, München, 1955, S. 487.

⁵ Žr. Jakobson Roman. Jean Boudouin de Courtenay. Kn.: Thomas A. Sebeok. Portraits of Linguistics. A Bibliographical Source for the History of Western Linguistics, 1746—1963. Indiana University Press, Bloomington and London, 1966.

yra garsų ir reikšmių koordinacija. Tačiau į šią garso ir reikšmės vienybę negalima žiūrėti taip, tarsi abi šios vienybės pusės struktūroje, kurią jos sudaro, absoliučiai viena kitą determinuoja⁶. Šios abi pusės kalbančiojo ir klausančiojo ne vien tik viena nuo kitos atskiriamos, jos — iš dalies šitai suvokiant, iš dalies nesuvokiant — visuomet vis naujai siejamos aktyviame psichiniame procese⁷. Iš to matyti, kad kiekvienos kalbinės išraiškos fenomenas yra susijęs su psichofizine fundamentalių dėsningumų problematika. Šiuo kalbinės komunikacijos aspektu ir tyrinėja psicholingvistika. Tačiau apie šį procesą ligi šiol žinome labai nedaug. Norint suprasti kalbos funkcionavimą, ypač svarbu žinoti, kaip kalbos sistemoje reguliuojami turiningi ir formalūs kalbinių komunikacijos aktų invariantai ir jų tarpusavio ryšiai tipiškose visuomenėse ir sąlygose. Tai jau kitas lygmuo, bet jis yra ne mažiau svarbus už pažintinio ir komunikacinio procesų sąveikos dėsningumų lygmenį.

Dar vieną kalbinės determinacijos lygmenį sudaro ryšys tarp kalbos normų, taisyklių ir dėsnių. Kalbame apie gramatikos (morfologijos ir sintaksės) taisykles ir apie tarimo normas. Šiandien dar nėra išaiškinta, kiek gramatikos taisyklėse pasireiškia dėsniai, kitaip tariant, kiek jose atspindimi dėsningi ryšiai. Kalbame ir apie tarimo normas. Čia reikia pažymėti, kad šių normų pagrindas yra visuomenės vystymosi dėsningumai. 1895—1896 metais, vadovaujant T. Zybsui (Th. Siebs), buvo imtasi norminti vokiškai kalbančių kraštų tartį, orientuojantis į „pavyzdinę“ vokiečių kalbos tartį. Ji išreiškė 1871 metų prūsų-vokiečių reicho šiaurinės vokiečių tarties ypatumus ir tuo pačiu prūsų hegemonijos laipsnį, imperialistinės buržuazijos ir feodalinės diduomenės klasinius interesus. Ši pavyzdinė tartis dar ir šandien vyrauja Vokietijos Federatyvinėje Respublikoje. VDR išleistame „Vokiečių kalbos tarties žodyne“⁸ mėginama patenkinti socialistinėje visuomenėje susiklosčiusius poreikius. Suprantama, jog tai ilgas ir sudėtingas procesas. Nustatyti griežtas normas šnekamajai kalbai neįmanoma, nes veiksniai, imanentiniai kalbos procesai (energijos minimumas, kvėpavimas kalbant, balso, garsų kūrimas) priklauso nuo visuomenės vystymosi proceso. Į klausimą, kiek gali būti išvesti dėsniai iš visuomeninių veiksnių, kurie lemia standartizavimą, dar negalime šandien atsakyti. Taip pat neišaiškinta, koku būdu kalbos vystymesi atsispindi bazės ir antstato dėsningumai. Tačiau jau niekas negali neigti, kad poslinkiuose, kurie pasireiškia esamose kalbos formose ir semantinėje

⁶ Žr. *Neubert Albrecht*. Zur Determination des Sprachsystems, „Zeitschrift für Phonetik“. Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Bd. 26, Heft 6, 1973.

⁷ Žr. *Suchsland Peter*. Das Sprachsystem und seine Entwicklungsgesetzmäßigkeiten. Manuscript, Akademia der Wissenschaft der DDR, Berlin, 1974.

⁸ Žr. *Wörterbuch der deutschen Aussprache*, Leipzig, 1969. Esu dėkingas daktarui H. Štelcigui (H. Stelzig) iš Greifswaldo universiteto Germanistikos sekcijos už tai, kad jis atkreipė mano dėmesį į normų ir variantų problematiką vokiečių tarties norminime.

leksinėje sistemoje, matyti kalbos kitimą lemiančių socialinių dėsningumų, kuriuose tiesiogiai ar netiesiogiai atspindimi klasiniai santykiai. Nors kalbos vystymosi ir funkcionavimo vidinių ir išorinių dėsningumų tarpusavio sąveikos tyrinėjimuose dar daug spragų, remdamiesi pasaulėžiūriniu ir metodologiniu marksistinio-lenininio kalbos mokslo pagrindu, galime atskleisti kalbos lygmenis, jos struktūros pakitimus. suprasti tiek ekonominės bazės, tiek antstato poveikį nuolat kintančiai kalbinei komunikatyvinei veiklai.